

ממחקר איכותני לכתובה איכותית:

עניין, חקירה ויצירה

ברכה אלפרט

התוצר הכתוב של מחקר איכותני הוא יצירה מורכבת, דחוסה, רפלקסיבית, דמוית קולאז', המייצגת את דימויי החוקר, הבנותיו ופרשנותו את העולם או את התופעות שהוא חקר (Denzin & Lincoln, 2005). זוהי יצירה התובעת מן הכותב לא רק להציג את ממצאי המחקר ולטעון טיעונים בהקשר לשאלות המחקר, אלא גם לבנות טקסט אמין, משכנע, מעניין ומושך. ואכן, בתהליך הכתיבה אנחנו מתחבטים רבות אשר לאופן שבו נבנה את הטקסט שלנו: במרכיבים שנבחר לכלול בו ובסגנון שנאמץ כדי לבטא באמצעותו את אשר למדנו והבנו מן ההתבוננות בתופעות שהן מושא העניין שלנו. התחבטות זו יכולה להיות מייסרת, כרוכה בגישושים, ב"שרבוטים", במחיקות ובריבוי טיוטות. את התהליך הזה ממחיש דימוי של המחבר, היושב ליד שולחן הכתיבה, מועך בכף ידו דף נייר לכדור ומשליכו לסל האשפה. דימוי מעודכן יותר זה של המחבר, היושב מול צג המחשב ולוחץ במקש המחיקה במקרה של קטע מאכזב או מתקן שוב ושוב אותו קובץ עד להפקת טקסט מספק, שעוד יעמוד לבחינה ולבדיקה.

ברצוני להציע תובנות שגובשו מתוך ניסיון בכתיבה ובהערכה של עבודות כתובות, בעקבות מפגשי עמיתים בקבוצת הכתיבה - שהיא חלק מקבוצת העניין במחקר איכותני הפועלת במכון מופ"ת - ומתוך עיון בספרות על מחקר איכותני ובדוגמאות של מחקרים איכותניים. אלה יאורגנו לפי שלושה נושאים: (1) החיבור האיכותני כחיבור אמין ומעניין; (2), החיבור האיכותני כתהליך חקירה; (3) החיבור האיכותני כיצירה.

חיבור איכותני: אמין, משכנע, מעניין ומושך

נושא האמינות נידון רבות בהקשר למחקר איכותני, והוא קשור גם בסוגיות של תוקף ומהימנות במחקר חברתי בכלל. אתייחס כאן לנוגע לכתובה עצמה. לטיעונים שאנחנו מבקשים להעלות דרוש ביסוס בנתונים, וזאת אנו עושים באמצעות דוגמאות מן הנתונים האלה: סיפורי אירוע, מקרים, קטעי תצפית וציטוטים מראיונות. הבחירה בקטעים המייצגים וכן אמירה מפורשת של המחבר כי הדוגמה מייצגת - תומכות ומחזקות את הטעון. מאמרים לוקים בכך שהם מציגים טיעונים שהגיבוי להם בנתונים הוא דל. ביסוס על עדויות מן הנתונים צריך להיות עשיר ומגוון, אף אם זהו מקרה יחיד, כמו לדוגמה, במחקר על מנהלת בית ספר, שהתבסס על סדרת ראיונות עם המנהלת ועל הכרת הרקע לסיפור (אבו-רביעה-קוידר, 2008). גם כאשר המאמר

מוגבל בהיקף המילים ובעמודים המותרים, ניתן לתאר ולאפיין (בדרך כלל בפרק המתודולוגיה) את בסיס הנתונים העשיר, וכן לבחור דוגמאות ולציין במפורש, שכמוהן יש בנתונים עוד אחרות.

במחקר איכותני פרשנות החוקר מכוננת את המחקר ואת הטקסט כולו. פרשנות מתבטאת במבנה ובארגון, בבחירת הטיעונים ובהצגת הממצאים. אולם, היא מופיעה בעיקר בחלקי הטקסט, שהם רפלקסיביים באופיים בפרק הממצאים. החוקרים מתבוננים בנתונים, משווים ביניהם, הופכים בהם שוב ושוב, מעלים אפשרויות ודוחים או מקבלים אותן, מצביעים על תחושות ועל התרשמויות מן הנתונים וכדומה. הפרשנות מקנה לטקסט אמינות בהיותה מחד גיסא, מעמיקה בנתונים, ומאידך גיסא שואבת ממקורות ההשראה של החוקר: ניסיונו, חוכמתו, ידע העולם שלו והקריאה בספרות המחקר והמדע.

הטקסט צריך להיות גם מעניין ומושך, סוחף לקריאה ומעורר לחשיבה. זוהי משימה קשה, אך חשוב להתאמץ למענה. הנושא יכול להיות חשוב, הנתונים וניתוחם משמעותיים ומוקפדים, והממצאים בעלי תרומה לידע. אולם החיבור עצמו, הטקסט הסגור, הסופי והשלם, עלול להתברר כמשעמם ומייגע (Richardson, 2000). עניין מושג בראש ובראשונה בבחירת הנושא ובדרך עריכת המחקר טרם התחלת הכתיבה. נושא מעניין ואף ממצאים חדשים ולא צפויים יכולים "לעשות את העבודה". "עניין" הוא סובייקטיבי: יש אנשים שמעניינים אותם נושאים מסוימים ולא אחרים. אולם לכתיבה תפקיד חשוב בשימור העניין ובעירורו אל מעבר לנושא ולתכנים. עודף דוגמאות, עודף ציטוטים וקטעים מתמשכים עלולים להיות למכשול ולגרום לקורא לדלג הלאה. הם גם עלולים לקטוע רצף של חשיבה ורעיונות שהמחבר מבקש להעביר. את הציטוטים מן הנתונים יש לבחור בקפידה: אמירה בשפה ציורית ועסיסית, התרחשות דינמית, דבר חוכמה ושימוש בדימויים ובמטאפורות יכולים להמחיש לקורא את הטענה שהמחבר מבקש לבסס.

גם לאורכם של קטעי הטקסט יש משמעות. פרק או סיפור מקרה ארוכים מדי עלולים להתיש את הקורא שיחוש לחפש את "השורה התחתונה". לדוגמה, בתהליך קריאת טיוטות של מאמר שכתבנו בנושא הערכה שיתופית במסגרות חינוכיות (אלפרט, בכר, היוש, מירו-יפה ופאול-בנימין, 2010) עלה כי סיפורי המקרים ארוכים ומייגעים. החלטנו לפצל כל מקרה לשלושה קטעים: הרקע למקרה, סיפור המקרה וסיכום המקרה ולחזור על מבנה זה בכל מקרה ומקרה בתוספת כותרת משמעותית, המתווספת לכותרת המשותפת. חלוקה זאת של הטקסט הארוך ויצירת תבנית לכתיבה הכניסו גיוון ועניין למאמר.

החיבור האיכותני כתהליך חקירה

ריצ'רדסון (Richardson, 2000) קוראת לפרק שלה בנושא הכתיבה: Writing: A method of inquiry. בפרק זה היא דוחה את ההמלצה לכתוב רק כשברור לנו היטב מה אנחנו רוצים לומר וכיצד הטיעונים שלנו יאורגנו ויוצגו. המלצה זאת מאפיינת לדעתה כתיבה "מדעית" מסורתית, שריפתה את ידיהם של חוקרים איכותניים רבים, אשר מצאו עצמם מוגבלים לתבניות חיצוניות שאינן מדברות ללבם. כתיבה היא תהליך דינמי ויצירתי, ויש לתת לו לצמוח ולהתפתח כדי לאפשר לתהליך החקירה להימשך. ואכן, כאשר אנחנו מעלים על הכתב רעיונות ופורשים את הממצאים ואת הנתונים לפי הקטגוריות והתמות שזיהינו בתהליך הניתוח, אנחנו עשויים לזהות תופעות שלא נתנו עליהן קודם את הדעת; לחדד קשרים בין קטגוריות באופן חדש; לגלות בתוך הטקסטים מן השדה תובנות המפנות אותנו לעיון נוסף בספרות וכדומה. כך לדוגמה, כאשר בחנו, כמה חוקרות, טיוטה של מאמר ובו פירטנו תמות העולות בהקשר לסוגיה שעסקנו בה, נוכחנו לדעת כי ההבדלים בין שתיים מן הקטגוריות דקים. החלטנו אפוא לאחד את שתיהן ולנסח כותרת חדשה, המשקפת את הקטגוריה המאוחדת.

כאן יש לסייג את ההמלצה שלעיל ולציין, כי אין להמעיט בחשיבות התכנון המוקדם של אשר ברצוננו להציג. מומלץ לדעתי להכין סיכום קצר על ממצאי עבודת המחקר וראשי פרקים להצגת הטיעונים עוד לפני התחלת הכתיבה או בתוך התהליך עצמו. תקצירים של מאמרים שפורסמו הם דוגמאות טובות לסיכומים כאלה (וראו לדוגמה תקציר אצל גולדן, 2003). הסיכום מאפשר להתקדם בכתיבה באופן בהיר ומסודר. ואולם, ברוח המלצתה של ריצ'רדסון, יש מקום לשמור על גמישות ועל אפשרויות שינוי בהתאם להתפתחות הגילוי והחקירה, כאשר אנחנו מנסים להמשיג, לשיים, לנסח ולחבר את המילים ואת המשפטים לכלל חיבור שלם.

פרשנות הנתונים והדיון בממצאים בתהליך הכתיבה כרוכים בחשיבה, בהרהור, ברפלקציה, בבחינה מחודשת של מקורות מן הספרות ובזימון תאוריה או תאוריות שלא קישרנו בתחילת הדרך למחקר. מכל אלה אנחנו גם עשויים לסרטט תמונה מדויקת יותר של יחסים בין הקטגוריות השונה מן הסרטוט המקורי שניגשנו אתו לתהליך הכתיבה, וחשבנו כי שיקף את ממצאינו. התהליכים הרפלקטיביים תוך כדי הכתיבה חושפים תובנות ואף ממצאים חדשים, התורמים לתהליך היצירה המוגמרת שנרשה לעצמנו להציג לאחרים.

החיבור האיכותני כיצירה

כבר בשנות ה-70 וה-80 של המאה ה-20 דובר על המחקר האיכותני כמציע צורות ייצוג (forms of representation) השונות מאלה המקובלות במחקר המדעי. עלתה קריאה לתת לגיטימציה לצורות אלה. בארון ואייזנר (Barone & Eisner, 2006) חקרו מגוון של גישות נרטיביות ומבוססות אמנות לשם כתיבה ופיתוח של תאוריות על סוגיות חינוכיות משמעותיות. כתיבה ספרותית כצורה שיכולה לייצג באופן חווייתי ומעשיר את תופעות העולם, גם כאלה הנחקרות במסגרת מחקר חברתי, נבחנה, אם כי תוך ביקורת והשגות, כצורה אפשרית של ייצוג. המחקר הנרטיבי שהתרחב בעשורים האחרונים (וראו ספקטור-מרזל בגיליון זה) מבוסס, במידה רבה כמו בספרות, על סיפורים שאנשים מספרים לעצמם ולאחרים. כתיבה המשקפת סוגי מחקר איכותני רבים ומגוונים הולכת ותופסת מקום ובמות. ריצ'רדסון מציגה אתנוגרפיה של תהליכים יצירתיים אנליטיים - Cap Ethnography (Creative Analytical) - CAP Processes). אלה מוצעים כחלק מתהליכים המאפיינים את העידן הפוסט מודרני והמאתגרים את קונוונציות הכתיבה השמרניות של מדע חברתי. הז'נר האתנוגרפי כיום, לטענתה, טושטש, התרחב ושונה כך שחוקרים כותבים בפורמטים שונים ולקהלים מגוונים. פורמטים אלה בפני עצמם מהווים ייצוגים בעלי תוקף ורצויים של העולם החברתי, המזמינים ופותחים מרחבים לחשיבה. לעצם החדשנות בכתיבה אין די; ריצ'רדסון מציעה כמה תבחינים לבדיקת איכות הכתיבה, שבהם היא נעזרת בבואה להעריך מאמרים או מונוגרפיות המוגשים לפרסום:

1. תרומה משמעותית להבנת חיים חברתיים וביסוס על פרספקטיבה מעמיקה של העולם.
2. ערך אסתטי של החיבור והמידה שבה הוא מעוצב באופן אמנותי, מספק, מורכב ומעניין.
3. רפלקסיביות והמידה שבה הסובייקטיביות של המחבר יוצרת את הטקסט ואף מהווה תוצר שלו.
4. ההשפעה של הטקסט - רגשית או אינטלקטואלית - והמידה שבה הוא מייצר שיטות חדשות או מעורר לכתיבה, למחקר ולעשייה.

בשנים האחרונות התפתחו צורות כתיבה אישיות במסגרת המכונה אוטואתנוגרפיה (וראו לדוגמה, Bochner & Ellis, 2002). כמה מן ההתרחשויות בעולם האקדמי מעידות על התרחבות העניין בסוגי מחקר ובדרכי כתיבה פורצי גבולות. כתב העת (International Journal of Education and the Arts) IJEA וכן כתב העת (International Review of Qualitative Research) IRQR מעודדים כתיבה מגוונת ומשמשים לה במות. בתוכן העניינים של גיליון 1 (4) מפרבואר 2009 של כתב העת IRQR, לדוגמה, ניתן לעיין במאמר על סודות במשפחה, שהוא מאמר אוטואתנוגרפי

(Davis, 2009). מאמר אחר באותו גיליון עוסק בחייה של אישה אמריקנית באירן ומשלב קטעי שירה של משוררים וקטעי כתיבה אישיים של החוקרת עם פרקי היסטוריה ידועה (published history) ועממית (People's history) (Kaufman, 2009). כמו כן הופיע בגיליון מאמר על המשוררת סילביה פלאט, המורכב מתיאור פגישות דמיוניות של החוקרת עם המשוררת (Reece, 2009). בספר שיצא בשנת 2009, נכללו מאמרים על עבודות דוקטורט שנכתבו בדרך לא שגרתית (Kouritzin, 2009), ואף כותרת המשנה של הספר מצביעה על כך: Challenging the orthodoxies in standard academic discourse(s) (Piquemal, & Norman, 2009). בינואר 2011 התקיים במדינת אריזונה שבארה"ב כנס שכותרתו Narrative, Art-based and "post" approaches to social research, ובו מציגים חוקרים מגוון צורות חקירה וכתיבה.

כתיבה הקרובה לקוטב האמנותי והספרותי עדיין נדירה בארץ, ומעטים החוקרים שאינם נרתעים מכתובה כזאת (וראו לדוגמה: אלמור, 2001). חוקרים ישראלים ותלמידים לתארים מתקדמים מעדיפים לכתוב על פי המסגרת המוכרת של דיווח אקדמי במדעי החברה. זוהי גישה שניתן לקבל אותה, והיא אף מעשית למרבית כתבי העת ובמות הפרסום בארץ ובעולם, שכבר הכירו במחקר האיכותני כפרדיגמה מחקרית לגיטימית, אך עדיין מרגישים נוח יותר עם התבניות המסורתיות של דיווח וכתיבה. עם זאת, יש מקום לשקול ולקבל, על פי איכותם, גם טקסטים שמחבריהם מציעים צורות אחרות כדי להרחיב את אפשרויות הביטוי והייצוג של מורכבות עולם התופעות.

מחקרים איכותניים, כאמור, גם אלה הנצמדים לנורמות הכתיבה האקדמית, אינם אחידים במופעהים ואינם בהכרח דומים זה לזה במבנה ובסגנון. דנוין ולינקולן (Denzin & Lincoln, 2005) מיקמו את המחקרים האיכותניים על פני רצף שבין קטבו שתי קהילות פרשניות. בקוטב האחד - קהילה המאופיינת בנטייה לאמפירי, לרציונלי, לריאליסטי, למדעי ובקוטב האחר - חקירה וכתיבה אינטואיטיבית, ניסיונית, רגשית, אישית ואמנותית. בתווך נוכל למצוא מחקרים המשלבים, במינוחים שונים, בין מרכיבי הקטגוריות הקוטביות. מרבית החוקרים כנראה מרגישים נוח יותר, ואולי בצדק, עם הקרבה לקוטב ה"מדעי" ריאליסטי. חוקרים חדשים, המתנסים בגישת מחקר זאת, מוטב שיתחילו את דרכם בכתיבה המסורתית. ועדיין הטקסט שאנחנו כותבים מהווה יצירה ייחודית הדורשת מיון, בחירה, הבניה ועיצוב כמו כל יצירה מדעית או אמנותית. עם הקמתה של קבוצת העניין במחקר איכותני במכון מופ"ת בשנת 2001 החלה את פעילותה גם קבוצת העניין העוסקת בכתיבה. במשך השנים, המשתתפים בקבוצה קראו מגוון של מאמרים בעברית ובאנגלית ועמדו על מבני עבודות וסגנונות כתיבה שונים. הקבוצה גם השתתפה בקריאה ובמשוב לטיוטות הספר על כתיבה במחקר איכותני שיצא בהוצאת מכון מופ"ת (שלסקי ואלפרט, 2007). בשנת תש"ע עיינו, בין השאר,

במאמר על השכלה גבוהה ועל זהותן של נשים דרוזיות (וינר-לוי, 2006) ובמאמר שחקר גרפיטי בגוש קטיף (כהן ורוזנברג, 2009). הזכרנו מאמרים שנידונו בקבוצה בשנים קודמות, כמו אלה של אלמור (2001) ששון-לוי (2003), פרל ופלד (2005) ואחרים, ועיינו גם בקטעים על סוגות מחקר איכותני בדגש על אפיוני הכתיבה שלהן מתוך קרסוול (Creswell, 2007). לסיום, יש להזכיר כי כתיבה איכותית חייבת להתחיל במחקר איכותני שיטתי ומעמיק, אך היא מהווה שלב מרכזי ומשמעותי לא פחות, ואולי אף תובעני יותר משלבי איסוף הנתונים וניתוחם. הכתיבה האיכותית היא שיאו של תהליך המחקר האיכותני.

מקורות

- אברביעה-קוידר, ס' (2008). "הם הרגישו שאני אנסתי תפקיד שאיננו שלי": ניהול ומגדר בחברה הבדווית בנגב. מגמות, מה(3), 489-508.
- אלמור, ת' (2001). תנאים של אהבה: עבודת האמהות מסביב למחנה. תיאוריה וביקורת, 19, 79-114.
- אלפרט, ב', בכר, ש', היוש, ט', מירו-יפה, א' ופאול-בנימין, א' (2010). שיתופיות בהערכה של תהליכים חינוכיים: דגמים ומקרים בין היררכיה לשוויוניות. עיונים בחינוך, 2-1, 162-184.
- גולדן, ד' (2003). "עכשיו, כמו ישראלים אמיתיים, בואו נקום ונשיר": הוראת השפה הלאומית למהגרים רוסים בישראל. מגמות, מב(3), 388-411.
- וינר-לוי, נ' (2006). השכלה גבוהה כמפגש של דעת, חברה ותרבות: תמורות בזהות של נשים דרוזיות חלוצות ברכישת השכלה גבוהה. סוגיות חברתיות בישראל, 1, 5-30.
- כהן, א' ורוזנברג, ח' (2009). מדברים אל הקירות: גרפיטי מהופך בגוש קטיף. מגמות, מו(2-1), 109-136.
- פרל, ג' ופלד, ע' (2005). חוויית אבהותם של גברים אלימים כלפי בת זוגם. חברה ורווחה, כה(3), 307-340.
- שלסקי, ש' ואלפרט, ב' (2007). דרכים בכתיבת מחקר איכותני: מפירוק המציאות להבנייתה כטקסט. תל אביב: מכון מופ"ת.
- ששון-לוי, א' (2003). גבריות מתוך מחאה: על כינון הזהויות של חיילים בתפקידי צווארון כחול. סוציולוגיה ישראלית ה(1), 15-48.
- Barone, T. & Eisner, E. (2006). Arts-based educational research. In J. L. Green, G. Camilli & P. B. Elmore (Eds.), *Handbook of complementary methods in education research* (pp. 95-109). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

- Bochner, A. P. & Ellis, C. (2002). (Eds.). *Ethnographically speaking: Autoethnography, literature, and aesthetics*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions*. Thousand Oaks: Sage publications.
- Davis, C. S. (2009). A family jigsaw story: Secrets and gaps. *International Review of Qualitative Research*, 1(4), 433-452.
- Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (2005). (Eds.). *Handbook of qualitative research* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kaufman, J. (2009). Learning to be an American. *International Review of Qualitative Research*, 1(4), 481-490.
- Kouritzin, S. G., Piquemal, N. A. C. & Norman, R. (2009). *Qualitative research: Challenging the orthodoxies in standard academic discourse(s)*. NY, New York: Routledge.
- Reece, J. (2009). Conversation with Sylvia in color. *International Review of Qualitative Research*, 1(4), 569-581.
- Richardson, L. (2000). Writing: A method of inquiry. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (2nd ed.). (pp. 923-948). Thousand Oaks, CA: Sage.